
A DOKTORI ISKOLÁKBAN MEGVÉDETT NÉVTANI TÉMÁJÚ DISSZERTÁCIÓK 2011-BEN

SZENTGYÖRGYI RUDOLF: A TIHANYI APÁTSÁG ALAPÍTÓLEVELE MINT A MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI KUTATÁSOK FORRÁSA

Eötvös Loránd Tudományegyetem, Magyar nyelvstudomány

Budapest, 2010. 200 lap

Témavezető: Zsilinszky Éva

Opponensek: Hoffmann István, Korompay Klára

Védés: 2011. május 24.

1. A dolgozat témája és célkitűzése. – A dolgozat témája a tihanyi apátság alapítólevelének több szempontú nyelvtörténeti vizsgálata. Legfőbb célkitűzése nyelvemlékünk nyelvi anyagának előkészítése (illetőleg az előkészítés megkezdése) egy, a korai Árpád-kor magyar nyelvének majdani, a nyelvemlékek adta lehetőségek keretei között megvalósítandó történeti szinkrón leírása számára. Ennek érdekében elsőként a nyelvemlék szövegét kellett – a megfelelő átírási mód kiválasztásával és alkalmazásával, továbbá a munkát segítő magyar fordítás elkészítésével – a nyelvtörténeti kutatások számára hozzáférhetővé tenni.

A következőkben a történeti szociolingvisztikai megközelítés egyes módszereit is segítségül hívva az alapítólevél nyelvét, nyelvi háttérét („hivatali” nyelv, kétnyelvűség, beszélt és írott nyelv viszonya), stílusát vizsgálom, majd szerzőségének kérdésével kapcsolatban teszek néhány megállapítást. Ez utóbbira azért is van szükség, mert szükségszerűen más megítélés alá esik az anyanyelvi, illetve a nem anyanyelvi beszélő által lejegyzett nyelvi adat. Úgy vélem, hogy az ún. „nyelvi környezet” feltárása nagyban hozzájárul a magyar nyelvi anyag pontosabb megismeréséhez.

A dolgozat legterjedelmesebb fejezetében az oklevél által kínált anyanyelvi anyagból kiválasztott helynévi szórványok, illetőleg a hozzájuk kapcsolódó oklevélbeli szövegrészletek elemzését végzem el. Középpontba állítom az etimológiát és az azonosítás lehetőségét. A vizsgálatok eszköztárát néhány általánosabb módszertani megfontolással egészítem ki. Csupán azon szórványok, kapcsolódó szövegrészletek elemzését közlöm, amelyekre vonatkozóan úgy vélem: érdemben tudok hozzátenni valamit az eddigi kutatásokhoz.

A választás azért esett a helynevekre, mert az alapítólevél szövegén belül többféle, változatosabb és teljesebb nyelvészeti megközelítést tesznek lehetővé (l. pl. a mondat szintagmatikus szerkezetébe történő beillesztés), ugyanakkor azt valloim, hogy e nyelvemlék méltatlanul elhanyagolt személynévi állományának hasonlóan tüzetes vizsgálata – immár e dolgozat keretein kívül – szintén elodázhatatlan feladat (vö. NÉ. 33. 2011: 9–10).

A dolgozat utolsó fejezetében néhány, a korai Árpád-kor nyelvi rendszerének leírása felé mutató, általánosabb kérdés megfogalmazására kerül sor: valóban megkezdődött-e a

magánhangzók nyíltabbá válása az alapítólevél nyelvi anyagának tanúsága szerint; az anyanyelvi elemek beillesztésének módjai a latin mondat szintaktikai szerkezetébe; a magyar nyelvi elemek részvétele a szövegkohézió megteremtésében stb.

2. A kutatásban alkalmazott módszerek. – A kiválasztott anyag nyelvi elemzésében a hagyományos módszerek (így a nyelvi rendszer, a nyelvi változások, a szinkronia és diakronia törvényszerűségeinek figyelembevétele, az összehasonlító nyelvtudomány módszerei stb.) alkalmazása természetesen elsődleges. Nem hagyható figyelmen kívül az a tény sem, hogy a bemutatandó nyelvi adatok az oklevélszövegben jellemzően nevek-ként jelennek meg, ennek következtében egyes esetekben nem zárhattam ki a történeti névtudomány megközelítésmódjait. Mégis – mivel elemzésem nyelvtörténeti célzatú – néhány indokolt esettől eltekintve nem tértem ki a névadás, névhasználat kérdéseire, névrendszertani és névszociológiai szempontokra, illetve a történeti névtan egyéb aspektusaira. Mindezeket a vizsgálatokat kiválóan összefoglalja HOFFMANN ISTVÁN 2010-ben megjelent monográfiája (A Tihanyi alapítólevél mint helynévtörténeti forrás. Debrecen), mely az alapítólevélre elsősorban mint helynévtörténeti forrásra tekint.

Vizsgálódásaimat minden esetben az adott kérdésre (nyelvi elemre) vonatkozó korábbi szakirodalom áttekintésével és mérlegelésével kezdtem. S bár a dolgozat egyes fejezetei eltérő metodikai megközelítéseket kívántak meg, a továbbgondoláshoz három általánosan alkalmazott módszertani szempontot érvényesítettem.

2.1. Az újabb adatbázisok használata. – A vizsgálatokba bevonható forrásanyag az utóbbi időben – a történeti és szinkrón névgyűjtemények, a bőségesen rendelkezésre álló digitális okmánytárak révén – nagyságrendekkel megnőtt. Az ekként felhalmozott adatbázisok részint közvetve, részint közvetlenül is szolgálják a Tihanyi alapítólevél magyar nyelvi elemeire vonatkozó kutatásokat. Közvetve elsősorban analógiákat kínálnak, közvetlenül pedig egyfelől – kiváltképp a szinkrón helynévtárak – a helynevek (nem ritkán akár mikrotoponimák) azonosíthatóságát tehetik lehetővé, másrészt – elsősorban a történeti források – a nevek életére, alaktan (és rendszerszerű) változásaira vizsgálhatnak rá. Az egyes elemzések számos példával igazolják ezen adatbázisok felhasználásának a kutatás szempontjából hatékony és eredményes voltát.

2.2. A szöveggörnyezet. – A magyar nyelvű szövegeket a nyelvtörténeti kutatás – szemben a történettudományi és diplomatikai vizsgálatokkal – kezdettől fogva jellemzően az idegen nyelvű szöveggörnyezetből kiemelve vizsgálta. Vizsgálataim során kiderült, hogy a szűkebb és tágabb szöveggörnyezet több szempontú tanulmányozása az alapítólevél anyanyelvi anyagára vonatkozóan is számos újabb meglátáshoz, eredményhez vezethet.

2.3. Az interdiszciplináris megközelítésmód. – A dolgozat nagy hangsúlyt helyez a korábbi vizsgálatokhoz képest jóval szélesebbre tárt interdiszciplináris megközelítésmódra. Korábban jórészt a társtudományok (különösen a történelemtudomány, a történeti földrajz, a történeti hidrológia) hasznosították a nyelvtörténeti vizsgálatok eredményeit. Ma kétirányú lett a kapcsolat, kiváltképp az etimológiai, a szó- és jelentéstörténeti (és természetesen a névtani) kutatások támaszkodnak különösen is más tudományágak eredményeire. Vizsgálódásaimban gyümölcsözően alkalmazhattam – a nyelvészeti társtudományokon túl – a paleográfia, a diplomatika, a régészet, a történelemtudomány, a történeti

földrajz, gazdaságtörténet, a művelődéstörténet, a néprajz, az egyháztörténet, valamint a történeti hidrológia eredményeit, melyeket részben a mérvadó szakmai publikációkból, részben az adott tudományágak jeles képviselőivel folytatott konzultációkból merítettem.

3. A kutatások eredményei

3.1. A szövegközlés. – Az alapítólevél szövegére vonatkozóan elsőként MELICH JÁNOS (1914) mutatott rá arra a tényre, hogy a történeti tudományok keretében kidolgozott és alkalmazott forrásközlés nem alkalmas teljes körű nyelvészeti vizsgálatok végzésére. A Tihanyi alapítólevélnek, e kiemelten fontos nyelvemlékünknek ennek ellenére nem készült olyan átírása, amelyre valamennyi nyelvi szint nyelvtörténeti vizsgálata során hagyatkozhatnánk.

Dolgozatom két átírást is tartalmaz. A fejezetek közé illesztve az alapítólevél betű szerinti átírását közlöm, a dolgozat végéhez pedig betűhű átírását csatolom. Ez utóbbi átírás tartalmazza a teljes – az alapítólevél szövegközlésének történetében eddigi legrészletesebb – filológiai apparátust.

Az átírás során több kisebb pontosításra is alkalmam nyílt. Így például az *ugrin* melletti birtok leírásának elejéről töröltem a hagyományosan ide helyezett rekonstruált tagoló jelet, ezzel természetesen a szövegtagolás megváltozott. Módom nyílt továbbá elolvasni az alapítólevél hátoldalán korábban értelmezhetetlen „XInpula-” átírás alatti eredeti *Vna urna* szókapcsolatot, és ennek nyomán fény derült az átíró szándékára és a felülírás értelmezésére.

3.2. A fordítás. – Az alapítólevél fordítása során arra törekedtem, hogy az eredeti írásmódban meghagyott szórványok lehetőleg gördülékenyen simuljanak bele a fordítás mai szövegébe. Ez az eljárás számos esetben készített állásfoglalásra, például a gyakran alig eldönthető köznévi-tulajdonnévi státusz határozza meg a névelőzés mikéntjét. Hasonló dilemma elé állított a nyelvileg eltérően megítélt helynevek beillesztése.

Egyes kifejezések fordítását hosszas mérlegelés előzte meg. Így például a *fuk* vízfolyás leírásában szereplő *namque*, melynek elsődleges (és a klasszikus latinban kizárólagos) magyarázó köztársasági magyarázóként való alkalmazására építette a korábbi szakirodalom a balatoni rév (*portus*) és a folyócskán lévő átkelő (*transitus*) azonosságát. A problémát a *namque* középlatinban felvett újabb funkciója oldja fel: 'pedig'.

3.3. Az etimológiai vizsgálatok eredményei. – Az etimológiai vizsgálatok során – a nyelvi adatok nyelvtörténeti használhatósága és megbízhatósága érdekében – érzékenyen meg kívántam különböztetni az etimológiák erősségi fokát. Az „etimológiák erősségi skáláján” legalsó fokozatként az **etimológiai ötletet** jelöltem meg, amely a kutató intuícióján alapszik, azonban – jellemzően megerősítő, párhuzamos adatok hiányában – nem igazolható. A következő fokozat a **lehetséges etimológia**. A lehetséges etimológia – akár önmagában áll, akár etimológiai alternatíva – további adatokkal támogatható, azonban akár a párhuzamos adatok természete alapján, esetleg más „esélyes” alternatíva jelenléte miatt csupán feltételezés marad. Harmadik fokozatként a **valószínű etimológiát** vettem fel. A valószínű etimológia mellett erős érvek szólnak, melyeket a nyelvészeti igazolás lehetősége mellett gyakran a társtudományok érvei is erősítenek. Mindazonáltal ez esetben vagy nem sikerül meggyőzően minden kételyt eloszlatni, vagy nyitva maradhat a

képviselt etimológiához képest jóval gyengébb alternatíva. Végezetül az etimológiai skála legerősebb foka a **biztosnak tekinthető etimológia**. (A kategória elnevezése KOROMPAY KLÁRA opponensi véleménye nyomán módosult.)

E skála felvételét és alkalmazását elsősorban abból a szempontból látom hasznosnak, hogy jelezze az egyes nyelvi adatokra épülő – elsősorban nyelvtörténeti – következtetések megbízhatóságának fokát, illetve hogy egy bizonytalan etimológia ne válhassék tankönyvi tétellé, és ezáltal ráépülő, biztosnak gondolt következtetések alapjává, amint történt ez például az *asauuagi* szórvány esetében.

Saját etimológiai vizsgálataim során egy paleográfiai alapú ötletet kínálok az *ecli* szórvány esetében, melyre nézve fölvetem, hogy esetleg az *equi* rövidítéséből származó szóalak. Ennek nyomán a *portus ecli* esetleg *portus equi*, azaz: 'lórév'. Az azonosítással összefüggésben lehetséges etimológiát látok a *kangrez* szórvány vonatkozásában. Valószínű etimológiaként tartom számon *p&ra* görög köznévi eredetét ('sziklába vájt szerzetesi lakóhely'), míg vele párhuzamosan biztosnak tekinthető a szintén görög, személynévi (szentnévi) eredetű *Tihany* helynevünk etimológiája.

3.4. A helynév-azonosításra vonatkozó vizsgálatok eredményei. – A helynevek azonosítása (a denotatív jelentés megadása) terén szintén több eredményről adhatok számot. Vizsgálataim során megerősítést nyert a *petrá*-nak a Tihanyi-félszigeten található, ún. Barlanglakásokkal történő azonosítása. Pontosítottam, további érvekkel is megtámogatva a Kesztlőrcről Fehérvárra menő hadút vonalát, melynek segítségével kissé pontosabban lokalizálhatjuk a *mortis* nevű birtok egykori elhelyezkedését. Újabb felmerült források alapján *lupa* azonosítása is megtörtént, mellyel igazolást nyert HOFFMANN ISTVÁN gondosan kidolgozott hipotézise (2010: 93–4). A *bagat mezee* szomszédságában elterülő két érintkező birtoktestet néhány határpont és a *lopdí* nevű tó mai megfeleltethetősége, valamint egy közvetett birtoktörténeti érv alapján Somogyban, Segesd határában sejtem.

4. Adalékok a korai Árpád-kor magyar nyelvének történeti szinkrón leírásához. – A dolgozat – további előkészítő munkák híján – még nem vállalkozhatott a 11. századi magyar nyelv teljesebb történeti szinkrón leírására, azonban néhány részletet (mintegy mutatóanyagként) igyekszik feltárni. Ezek: 1. Amellett érvelek, hogy az *[u] > [o]* és az *[o] > [a]* nyíltabbá válás (egyebekben későbbre datált) 11. századi jelentkezése nem igazolható, az erre felhozott két alapítólevélbeli szórvány helyesírási változatai más okokra vezethetők vissza. 2. Az ómagyar hangváltozások közé felveendő a következő: a egyes hangrendű, utolsó szótagjában – bármilyen eredetű – palatális *i*-t tartalmazó szavak utolsó szótagi *i*-je tendenciaszerűen illeszkedik (ezzel együtt labializálódik), majd bekapcsolódik az *[u > o]* nyíltabbá válás folyamatába. Véleményem szerint ide sorolódik (és nem latinizáció eredménye) az alapítólevél *balatin ~ bolatin* (> *Balaton*) és *sumig* (> *Somogy*) szórványa is. 3. A szórványok szövegbe illesztése kizárólag morfológiai, illetve morfológiai természetű eszközökkel történhet. Ezek lehetséges „szabályos” és „szabálytalan” formáit tekintem át rendszerszerűen. 4. Bemutatom az oklevélszövegekben igen gyakori (olykor az értelmezést is befolyásoló) appozíciós szerkezetet. 5. Szokatlannak tűnik latin nyelvű oklevélszövegben a szöveggrammatikai vizsgálódás. A szövegkohézió megte-remtését azonban magyar nyelvi elemek is biztosítják, így a dolgozat utolsó fejezete efféle vizsgálatra tesz kísérletet.

5. Kitekintés. – A kutatások természetesen továbbra sem tekinthetők lezártnak. A jövőbeni feladatok között – a nyelvi szintek mentén haladó rendszeres feldolgozás folytatásán túl – megemlítendő a korai ómagyar kor kétnyelvűségének, az ebből fakadó nyelvi kölcsönhatások és interferenciajelenségek, továbbá az írásbeliség-szóbeliség kapcsolatának még kiterjedtebb vizsgálata. A kutatásokba bevonható újabb megközelítésmódok között pedig legújabbként a történeti pszicholingvisztika említendő, mely – az eddigi kutatások tükrében – hozzájárulhat a nyelvi kapcsolatok árnyaltabb feltárásához, illetve további történeti szociolingvisztikai következtetések megfogalmazását teheti lehetővé.

BÉNYEI ÁGNES:
HELYNÉVKÉPZÉS A MAGYARBAN
Debreceni Egyetem, Magyar nyelvstudomány
Debrecen, 2011. 133 lap
Témavezető: Hoffmann István
Opponensek: Hegedűs Attila, Tóth Valéria
Védés: 2011. május 27.

1. A magyar névtudományban a helynevek vizsgálata során többféle közelítésmód érvényesül. Leggyakrabban egy-egy terület névállománya alkotja az elemzés tárgyát, de nagy hagyománya van egy adott névadási típus vizsgálatának is. Disszertációmban én ez utóbbi megközelítést választottam: egy névtípusnak, a helynévképzéssel alakult helyneveknek a vizsgálatát végeztem el. Ezt a témaválasztást elsősorban az indokolja, hogy – noha a helynevek körében a képzéssel keletkezett nevek aránylag nagy hányadot tesznek ki – átfogó vizsgálatuk ez ideig nem valósult meg. A nyelvtörténeti korszakokat tekintve a korai ómagyar kor különösen fontos időszak volt ennek a névtípusnak a szempontjából: becslések szerint több mint 12% a képzéssel alakult helynevek aránya ebben az időszakban.

A korábbi névtani szakirodalomban a következő képzőket tartották a helynevek képzése szempontjából jelentős szerepűnek: *-d(i)*, *-t(i)*, *-gy*, *-i*, *-s*. A későbbi szakirodalom (TNyt.) a *-d* ~ *-gy*-t, az *-s*-t, az *-i*-t és a *-ka/-ke* képzőt említi mint helynévképző funkcióval bíró formánst. Ezt a felsorolást BENKŐ LORÁND később néhány további képző felvételével egészíti ki: *-s*, *-gy*, *-d*, *-i*, *-j* (*-aj/-ej*), *-n* (*-m*), *-sd*, *-nd*, *-ka/-ke* (ő tehát képzőbokrokat is idesorol). A dolgozatban ezeken kívül vizsgáltam még az *-ó/-ő*, a *-ság/-ség*, az *-ás/-és*, valamint a *-cs* képző helynévalkotó szerepét is.

Helynévképzős nevek már a legelső nyelvemlékeinktől kezdve megtalálhatók okleveleinkben, ezért a névtípus kialakulásának idejét nem tudjuk pontosan meghatározni. Azt viszont megállapíthatjuk, hogy a helynévképzés mint helynév-alakulási mód a nyelvemlékes koron belül a korai ómagyar korban volt a legelterjedtebb. Bár későbbi időszakokból is vannak idevonható példáink, a kései ómagyar kortól egyértelműen az összetett nevek arányának növekedése figyelhető meg. Természetesen a legtöbb esetben a képzők produktivitása továbbra is megmarad, és az egyes névadási formák egymás mellett élnek tovább.

Fontos megemlíteni, hogy a névadásban mindig is jelentékeny szerepük volt a névmodelleknek, más szóval egy-egy új helynév létrehozására mindig erősen hat a meglévő